

STORMAKTSTIDENS ANDA

UTTRYCKT I DESS DIKTNING

Av lektor, docenten JACOB KULLING, Västervik

DEN svenska stormaktstiden är en heroisk tidsålder. Professor Johan Nordström har visat, att den gamla götiska historieromantiken varit en av de förnämsta inspirationskällorna till denna själsstämning. Men han har också antytt, vilken utomordentlig roll den intensivt upplevda och tillägnade kristna religionen spelat för den dödsföraktande vågsamheten; den har säkerligen i själva verket varit den starkast drivande faktorn. Stormaktstiden var ett trosstarkt tidevarv, dess människor voro så djupt förankrade i den överjordiska verkligheten, att detta livet för dem liksom förlorade mycket av sin realitet. I evighetens starka, klara ljus kommo de jordiska förhållandena att te sig futila och intiga; det var ingen risk att våga skuggexistensen för det verkliga livet. Eller man kanske också skulle kunna vända på påståendet och formulera saken så, att den levande förnimmelsen av förgänglighetens makt i människolivet hos dem skapade en lidelsefull inriktning på det religiösa, på den eviga verkligheten.

Det förnämsta vittnesbördet om denna livsstämning utgöres av stormaktstidens diktning, det ur en viss synpunkt mest genuina uttrycket för dess inre liv. I själva verket är förkunnelsen om förgänglighetens makt, om det jordiskas fåfänglighet och ringa värde ett fullkomligt dominerande tema i denna diktning. Tidevarvets skilda skaldestämmor förena sig här liksom i en mäktig kör, vars mörka sång fyller hela tidsrymden med sina tongångar.

Det är, som sig bör, gamle fader Stiernhielm, den svenska diktens store förnyare under stormaktstiden, som anger tonen i denna körsång, och det sker i den magistrala förgängelsehymnen i genombrottsverket »Hereules». Skakande skildras här i bildrik barockstil dödens fruktansvärda välde i människolivet och dess alltförhärjande makt. Den krossar allt som har kraft och hälsa, den »trampar i Träck» allt som är fagert och fint, den gör allt till

»Als-Intet». Det är visserligen fru Lusta, som Stiernhielm låter frambära denna uppfattning av människolivets villkor, men det finnes inte något tvivel om att den i huvudsak också var hans egen. Fru Dygds skildring av ålderdomens fasor går i samma mörka tonart och slutar med det bistra konstaterandet, att »döden är yttersta målet / i dy wij samkas / och ändas»; det är endast hållningen gentemot förgängelsens faktum, som hos henne är en annan. Och Stiernhielm har också i eget namn direkt givit uttryck åt en liknande världssyn, för vilken intigheten av allt jordiskt utgör en axiomatisk sanning. Columbus berättar i sin bok »Mål-roo eller Roo-mål», hur hans vördade mästare, »när han en gång kom til at discurerä om werden ok däss fåfänglighet, brast — — ut i de orden, at af alt däd han hade läst ok hördt war ingenting rättare ok nättare sagt, än thet, at mänskliche lefwernet är *onar skias* thet är. *Somnium umbræ*; en skuggedröm.» Stiernhielm är här inte långt från den åldrande Shakespeares milda och vemodiga visdom.

Hos Stiernhielm sammanhänger denna hans illusionslösa världssyn framförallt med hans platonska världsåskådning. Hos hans efterföljare och lärjungar, hos vilka alla förgänglighetskänslan var intensivt levande, har säkerligen kristendomen spelat en mer dominerande roll. Så har i varje fall varit förhållandet med Samuel Columbus. Det är den kristna religionens världsuppfattning, som ligger bakom det starka förgänglighetspatos, som, såsom Ragnar Ekholm framhållit i sin avhandling om diktaren, utgör själva grundtonen i hans kanske mest genuina verk, »Odae Sveticae», vilket f. ö. försetts med det för tendensen karakteristiska mottot: »Bland allan Werlds fåfänglighet / Minst fåfängt är förnöylighet; Och högst af all förnöylighet / Är rätt förstå fåfänglighet.» Det är detta Columbus också här bemödar sig om att göra. I dikt på dikt predikar den fine lyrikern människolivets flyktighet och den jordiska existensens skuggkaraktär. Detta livets väsensart gjorde för Columbus allt människans verk ens »ej wärdigt / Een fingerknäpp», som han förklarar i den mollstämda dikten »En naturlig Döds-Betrachtelse», i vars molnhöjda värld människoskarorna strömma fram över de glömda dödas gravar.

Samma starka förgängelsestämning behärskar också Lucidors diktning, framförallt hans religiösa poesi; även hans lidelsefulla röst stämmer in i tidens förgängelsehymn. Den tunga stämningen bryter fram i den på tyska avfattade dikten »O! selig der das

Zelt», där Lucidor prisar den lycklig, som får bryta upp från världen och lämna dess oro och förvirring bakom sig: allt människoliv var blott ett sken, en skugga som försvinner, en vind som flyr. Temat varierar på svenska i ett par mäktiga strofer i den patetiska psalmen »O Syndig Man! som säker är och trygger!», i vilken förgängelseförkunnelsen erhållit en för Lucidor karakteristisk social tillämpning. Sitt kanske mest gripande uttryck har den emellertid fått i »It Samtaal emellan Döden och en säker Menniskia», för vilken Jesu liknelse om den rike kornbonden ligger till grund, en dikt som för stormaktstiden utgör en motsvarighet till den wallinska »Dödens ängel» under romantiken. Dialogen ger en skärande skarp belysning åt den fruktansvärda osäkerhet, som kännetecknar alla mänskliga förhållanden.

I förgängelsekören faller också lantmäteridirektören och storsvensken Gunno Dahlstierna in med sin kraftiga bas. I den pampiga introduktionen till gravskriften över pfalzgreven Adolph Johan och pfalzgrevinnan Elsa Elisabet skildras tiden först som all ljuv skönhets förhärjare. Men så vidgas perspektivet, och förgängligheten växer ut till en historisk makt, som bryter sönder borgar och fästen och störtar väldiga konungariket och förintar allt. Mot förgänglighetens makt förmår människan intet. Tapperheten står maktlös, den av skönhet och hälsa och krafter strålande ungdomen dukar under, mannahoppet sviker. Det är betecknande för motivets så att säga konstitutiva karaktär för en 1600-talsdiktare, att det hos Dahlstierna också dyker upp i hans poetiska kraftprov, i det med hela barockens rika orkester spelade sorgeskvådet »Kunga Skald». I det tröstetal, som han här låter en prästman hålla till den med anledning av Karl XI:s död djupt bedrövade moder Svea, kan han inte låta bli att predika över tidens stora älsklingstema, om dödens alltförstörande makt och om människolivets bräcklighet, det är »Ett Sole-grann: Et Inte».

Även Johan Runii mångstämmiga lyra hade en sträng, som klingade med starkt ljud för denna tidevarvets härskande grundstämning och denna klang hade en markant personlig ton. Detta blir uppenbart, om man tar del av hans av Böök först uppmärksammade poetiska mästerverk, »uttrycket för det högsta han kunde nå», dikten »Öfwer Werldenes Fåfängligheter». Den inledes med en allmän betraktelse över hur föga allt jordiskt kan tillfredsställa människans längtan och hur snart det måste förloras. Och sedan övergår Runius till att i olika av på en gång festlig

humor och djupt allvar burna strofer visa fåfängligheten av börd, sinnenas lust och rikedom. Allt det som frestade en 1600-talsmänniska, allt det som hade frestat den glade karolinske diktaren själv avvisas här med sublim överlägsenhet. Det är allt genomskådat, det är vägt och befunnet för lätt.

Mindre förvånande är, att också Jacob Frese, som ju hela sitt liv marterades av sin svaga hälsa och sin sjukdom, både på vers och prosa gör sig till tolk för denna stormaktstidens illusionslösa syn på människolivets villkor. Den måste ha legat honom nära. I några »Tankar öfver förgängligheten och döden» konstaterar han med bitter sakkunskap, att det under solen inte finnes något som kan kallas beständigt. Och han uttalar därför även i en dikt sitt »Föracht öfver verldsens fåfängelighet».

Denna för alla de stora 1600-talsdiktarna så karakteristiska livsinställning, som kanske erhållit sitt mest geniala uttryck i den glade och sorglöse Runii dikt, är också utmärkande för de talrika dii minores, som följde i mästarnas spår; den bryter igenom hos dem alla. En och en uppträda de och avlägga sin bekännelse och uttala sitt förakt för den värld, som är full av lögn och svek och intighet. Framförallt behärskar naturligtvis dessa tankar tidens rikligt flödande begravningspoesi. Även om de här inte kunna tillmätas samma utslagsgivande betydelse för analysen av tidspsykologien, måste dock själva den envishet, med vilken de här manifesteras sig, sägas utgöra ett vittnesbörd om deras konformitet med tidevarvets livskänsla.

Det fanns i själva verket en djup religiös grundton i detta från alla håll ljudande världsförakt. Den för stormaktstidens profana diktning karakteristiska uppfattningen av den jordiska verkligheten behärskar även den rent religiösa poesi, som tiden skapade och som till större delen flöt in i 1695 års psalmbok. Professor Jacob Arrhenius har gjort sig till tolk för den härskande livsstämningen i och genom översättningen av Michael Francks bekanta förgängelsepsalm, vars ständiga refräng är konstaterandet av hur »korta och flychtiga» alla saker äro här på jorden. Denna stämning har fått röst också i Petrus Brasks kärva psalm n:o 270 med dess levande visshet, att »alt hwad wi på jorden äga, Thet är alt förgänglighet», att alla mänskliga beräkningar äro »ostadig stadighet» och att »wåre wärck samt ord och sinne, Måde som en blixst förswinna». En likstämd melodi tonar i den av Brask översatta psalmen »Ach! hwad är doch lifwet här», där gods och

gull, högt stånd och kall och mänsklig gunst, alltsammans för diktarens ögon upplöses i intet. Kamrer Gustaf Ollon anslår samma ton i sin »tolamods»-psalm, och i den Magnus Gabriel De la Gardie tillskrivna n:o 387 förklaras detta »usle», bräckliga livet rent av vara »idel död»; den som rätt betraktade det kunde därför inte synnerligen akta dess lust och härlighet. Det är slutligen också stormaktstidens illusionslösa uppfattning av världen och människans villkor, som Hakvin Spegel vädjar till, när han i psalm n:o 278 ådagalägger dårskapen av all mänsklig högfärd. Vad för anledning fanns det väl för en sådan, frågar han, då människan »äst jord och måste blifwa Jord», då »dräng och herre, arm och rik» alla småningom förvandlades till samma mull.

Denna starka, hela tidevarvet och alla dess diktare behärskande förgänglighetskänsla fick emellertid på grund av den levande religiösa förvisningen om en högre verklighet aldrig en förlamande eller förkrossande karaktär. Den bidrog i stället att skapa den världsöverlägsna frihetskänsla, den sinnets kraft och det oberoende av och förakt för allt jordiskt, som utgjorde förutsättningen för den heroiska vågsamheten och det svårigheter och död trotsande hjältelynne, som är så karakteristisk för stormaktstiden och skapat dess storhet.

Man kan mycket tydligt lägga märke till förhållandet hos fader Stiernhielm. När han låg på sin sotsäng, förmanade han sin lärjunge Columbus, »at iagh intet wijdlyfftigare medh Wårlden och dhet Wårldzliga mig skulle inlåta / än där af een Sinneroligheetz erhållan kunde wara nödigt». Själv hade han också i sitt liv varit trogen mot denna sin förkunnelse. Columbus framhåller i gravskriften över sin beundrade lärare, att denne »aktade Werlden fast mindre än inte». Det var i sista hand denna världsöverlägsna inställning, som gjorde Stiernhielm till den »stål-hårda natur emot mootgång», som Columbus skildrar honom, och som kom honom att efter ett skeppsbrott, i vilket han förlorade allt, vad han ägde, i den allmänna bedrövelsen stiga upp och »danssa ok sedan med allehanda lustige Språk brafwera lyekan, så att alle måtte lee, ok förgåto en stoor dehl af sitt innewarande elaka tilstånd». Det var i sista hand också denna inställning, som låg bakom Stiernhielms generösa nonchalans beträffande tid och pengar och författarskap. Han var verkligen sublimt sorglös i fråga om det jordiska.

Det är samma mentalitet, som även kännetecknar Lasse Lucidor, som djupast sett förklarar denne oförbätterlige vagabonds grandiosa likgiltighet för människors domar och de högas gunst, för framgång, ära och ryktbarhet. Denna var väl som hos Stiernhielm delvis en temperamentssak, men den var också något mer och något annat. Den var en övertygelse och en förvissning. Lynnesdraget, som framträder redan i diktningen, där han förklarar »Werldens Gunst» vara »en Bygning satt på sand» och »adlig Ätt» »it Ord som glöms ok nämpnas», får emellertid även det sin verkliga relief först i Columbus' klassiska skildring. Anekdoterna äro ju kända, men de äro ständigt lika nya och lika levande friska. Den svenske Diogenes går där gatan framåt och sjunger med full hals sina sånger i vissheten om att »wädret eller luften war allmen ock altså hvar ok en hade fritt til at bruka henne, wari sig i sång, speel eller tal», att tungan var hans egen och att »wijsan den han sang, hade han sielf componerat». Och han bryr sig inte om att som sin följeslagare Columbus ta av sig hatten och bocka sig, när greve Pär Brahe, rikets drots, åker förbi. »När jag baad honom bättre använda sine gåwor, sökja ynnest hoos de höge, deraf han kunde winna både födan ock ähran, swarade han, at det wore wäl tokot at sällja sin frijhet för någre hundrad Richzdaler om åhret: Och dertill wore ded en idel inbillning om den ähran.» Kände sig Lucidor på detta sätt suveränt fri gentemot värld och människor, så kände han sig å andra sidan bunden av evighetens verklighet i skräck och förtröstan. Tanken på de eviga kvalen kom hans hjärta att darra och håren att resa sig på hans huvud och gav honom det rätta perspektivet på all världslig fåfänglighet. Men vissheten om evighetens värld och dess herre fyllde också hans sinne med trygghet och förtröstan, med frimodighet t. o. m. inför döden och domen. Även om döden var »faselig», gjorde den honom dock icke »häpen», »ty han är af Christo dräpen och kan intet skada mig». Och även om han hade all anledning att frukta domen, då han hade »illa giort», hade han dock den hugsvalande trösten, »at min Broder JEsus dömer» («Herre Gud för tig iag klagat»).

Trots den i de ovan anförda anekdoterna framträdande motsättningen till Lucidor fanns det i själva verket även hos Columbus något av samma i vissheten om den eviga verkligheten bottnande överlägsenhet gentemot den jordiska tillvaron och dess förhållanden. Den framträder framförallt i hans inställning till dödens

faktum; han är beredd att när som helst bryta upp från det vanskliga livet. Det spelar liksom ett fint leende kring diktarens bleka läppar, när han viskar: »Är nu fåfängt lijte wärdt / Hwem wil haat så mycki kärt?» («Werldens fåfängia.») I dikten »En Naturlig döds-Betrachtelse» höjer han sig också i frihet över denna världens strävanden. Det ängsliga sökandet efter lycka och ära åsamkar — det vet han — människans endast onödiga bekymmer. Fylld av denna levande visshet vänder han sig här slutligen även till frihetens gudinna och ber henne bryta hans ok med allt dess »träle-lijka beswär» i tusen stycken, det ok, som han självvilligt lagt på sig, »då jagh af Oförstånd til Skuggan sade: Tu äst mig kär». I sista hand betingas denna heroiska livsinställning av den kristna vissheten, att liv och öden vila i Guds, den barmhärtige Faderns händer. Det är i sista hand den kristna trons trygghet, som gjort honom så fri som han är. I sin nästan barnsliga religiösa förtröstan är han ödmjukt beredd på allt. Han har mod att leva, och han har mod att dö, såsom han förklarar i dikten »Werldenes Förwanskligheet».

Denna världsöverlägsna livskänsla får röst även i Runii och Dahlstiernas diktning. Den förres mästerstycke »Öfver Werldenes Fåfängligheter» ändrar med en stolt frihetsförklaring, ett glättigt avsvärjande av allt världsligt. Han ger högfärden och vällusten och plåten en god dag och förklarar med storslaget skämtlyne världen för sin narr. Hjaltemodet behövdes också, ty världen gjorde, vad den kunde för att byta om rollerna. Lykades den kroppsligen bryta honom, andligen förblev han fri, och han kunde med rak rygg och glättigt sinne för alltid vända världen ryggen, viss om att han gick en rikare och mer beständig verklighet till mötes, sjungande: »Har *Majus* wari swår och bitter tijd för *Runius*, så ger wäl honom Gud en liuf och rolig *Junius*.» Den religiösa inspiration, som således även hos Runius gett svingkraft åt världsöverlägsenheten, har även erhållit ett vackert uttryck i den lilla dikten »Andelige Tanckar på Långfredagen», som brinner av en förgängelsekänsla, för vilken allt är likgiltigt utom den eviga saligheten.

Det är samma frimodighet inför döden, som också bryter fram i Dahlstiernas diktning. När den jordiska fåfängligheten för honom i »Kunga Skald» avtecknar sig mot den eviga salighetens bakgrund, upplöses för honom all tvekan och rädsla. Livet i världen var intet annat än ett soleggrann, »et Inte» men döden en

ingång till den himmelska härligheten. Dahlstierna sjunger därför dödens lov med stark och jublande röst, och han frågar, sedan han på detta sätt ställt livsproblemet, med övertygande tonfall: »Hoo är då / som sin Hog wed denna Jorden lödar.»

När Jacob Frese i sin diktning uttalar sitt förakt för världen och dess fåfänglighet gör han det liksom sina diktarbröder därför att han »en annan werld för sig wet», dit hans »matte själ» längtar hän, därför att han visste, att människan i himmelen hade sin »bäste del». Det är denna förvissning, som även fyller den förut berörda De la Gardiska psalmen: »Jag Kommer af et brusand haf På äkta glädie stranden.» Världsföraktet hade liksom på en gång till förutsättning och följd en fullviss tro på en högre verklighet och en trygg förankring i denna. Gud var tillflykten från all den jordiska förgängligheten, hans rike den enda säkra hamnen. Döden var därför icke något fasaväckande, den öppnade endast tillgången till en högre och renare och lyckligare livsform.

Det är detta för en 1600-talsmänniska alltid levande perspektiv, som Spegel också med utgångspunkt i Jesu ord om de tvenne herrskapen öppnar i sin kända psalm n:o 211: man hade att välja mellan världen och Herren Gud, och inte kunde man, menar den karolinske biskopen, väl tveka ett ögonblick i det valet. Man gjorde det inte heller. Man tryggade sig till evighetslivets uppenbarare och Herre, den levande Kristus. Han blev tröstaren och kraft- och glädjekällan i livets oro, betryck och smärta. Stormaktstidens litteratur är också full av brinnande Jesuspsalmer.

När grevinnan Johanna Eleonora De la Gardie i några dikter med vämjelse vänder sig bort från denna världens skatter och gåvor, så är det därför att hon valt sig Jesus, som ger henne allt, som felar henne, och för vilken ensam hon vill leva. Det är så även pastor Michael Renner uppfattar sitt livsproblem; »ledse åth värden, kär vedh sin Jesum» bedyrar han, att när han äger Honom, så frågar han efter intet annat i världen. Aktuarien Henrik Georg von Brobergens livssituation är densamma. Han hade funnit världen full av falskhet och flärd, endast Jesus hade kunnat göra honom förnöjd, endast han hade kunnat fägna hans hjärta och fördriva all sorg. Och då greve Erik Lindsköld i sin enslighet besinnar sig på den »usla» jordiska tillvarons fåfänglighet och mångahanda ränker, längtar han bort och önskar gå till sin Jesus »som fullt för mig inskänker». (Psalm n:o 388.)

En renare och större ton har denna Jesusdyrkan hos Håkan

Ausius, vars jubel »Si, Jesus är ett tröstrikt Namn» ännu klingar under svenska tempelvalv, och hos kyrkoherde Stephan Larsson Muraeus och kanslirådet Johan Schmedeman. Muraeus bekänner fylld av salig glädje: »Jesus är mitt lif och hälsa», och han betygar med gripande tonfall: »Har jag Jesum i mitt hierta, Si så har jag glädjen all.» Schmedemans av den varmaste innerlighet genomstrålade psalm andas samma levande förvisning: »Jesus är min hägnad Och min hiertas fägnad.» Och denna Jesusupplevelse blir för honom på ett för en 1600-talsmänniska betecknande sätt tillflykten undan världens fåfänglighet, utgör förutsättningen för den världsöverlägsenhet, som psalmen ger uttryck åt.

Högst bland alla dessa Jesuspsalmer stå väl dock Jacob Arrhenius' underbara sånger, framförallt de tvenne: »Jesus alt mitt goda är» och »Jesus är min vän den bäste, Hwilkens like aldrig är». Här har den mystiska, av pietismen influerade Kristuskärleken i stormaktstidens diktning så att säga nått sin klassiska form. Den kärve akademieräntmästaren och professorn kan här utan att tveka och utan affektation ta i sin mun Pauli jublande ord i Romarbrevet om hur intet, varken liv eller död, varken änglar eller höghet eller väldigheter, varken de ting som äro eller de som skola komma kunna skilja honom från Guds kärlek i Kristus Jesus. Kristus är för honom livets enda absoluta värde, och han avvisar med en kunglig gest hela den fåfängliga jordiska verkligheten. Jesus ensam gav den rena glädjen, allt annat var »bemängt med pust»: »Jag ei frågar efter gull, Efter höghet och stor ähra. — — — Thet ock snarlig alt förgår: Jesu godhet ewigt står.»

Så återklinga också här de två toner, som genomljuda stormaktstidens hela diktning och utgöra dess dominerande tema: världs-föraktet och världsöverlägsenheten med dess förankring i det eviga. I själva verket var problemet f. ö. ju inte bara diktningens utan hela tidevarvets. Den gustavo-karolinska poesin utgör i sista hand ett vittnesbörd om det hjältesinne, som bar vårt folk genom storhetens och prövningens dagar och gjort stormaktstiden till den svenska historiens klassiska period, om det hjältesinne, av vilket Karl XII utgör liksom en levande inkarnation. Och efter honom tåga ämbetsmän, befäl och meniga, ett helt folk, genom handlingar predikande över samma stora tema som diktarna i rim och meter.